

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЇ «ПОКОЛІННЯ КРИЗИ: НАСТРОЇ, ЦІННОСТІ, НАДІЇ»

Наприкінці 1980-х років, у період, який прийнято називати перебудовою, при Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти СРСР була створена програма «Громадська думка» (керівник О. О. Овсянніков), метою якої був аналіз перебудовних процесів, що відбуваються на всіх рівнях системи радянської освіти. Учасниками програми стали фахівці-соціологи, які репрезентують усі республіки колишнього Радянського Союзу, у тому числі автор цих рядків. За роки існування програми було проведено десятки досліджень, присвячених різноманітним проблемам життєдіяльності основних суб'єктів освітнього процесу у вищій та середній школі, системи радянської освіти загалом. При цьому особлива увага приділялася студентству, яке за часів кардинальних соціальних змін завжди виступало як один з активних каталізаторів цих змін. На рубежі 1980-х – 1990-х були саме такі часи.

В умовах транзиту радянської країни до іншого суспільства величезний інтерес викликало дослідження, проведене в 1991 році, «Нове покоління: надії, цілі, ідеали», в рамках якого фокусувалася увага на внутрішньому світі студентської молоді, її ціннісних орієнтаціях, уявленні про сенс життя, коханні та дружбі, планах на майбутнє та багато іншого.

Через двадцять років, зібравшись у Харкові на міжнародній конференції «Якубинська наукова сесія», деякі учасники проекту з Росії, України, Білорусії та Вірменії вирішили повторити це дослідження у своїх тепер уже незалежних республіках. Використовуючи інструментарій дослідження, проведеного на початку 1990 р., протягом 2012-2013 навчального року було опитано 4 тисячі студентів (по тисячі в кожній із названих країн). Головна мета дослідження – виявити зміни, що відбулися у ціннісному дискурсі, життєвих установках та настроях студентства за двадцять років пострадянської історії.

Соціологічна інформація, отримана завдяки реалізації цього міжнародного ініціативного проекту, дозволила, по-перше, порівняти внутрішньоособистісні характеристики двох поколінь вузівської молоді – останнього покоління радянських студентів та першого покоління студентів, народжених після розпаду СРСР, тобто, по суті, «батьків» та «дітей»; по-друге, побачити, чим відрізняються студенти, які соціалізуються у соціокультурних умовах нових незалежних держав. У сучасному

академічному, журналістському та соціальному дискурсі ці умови найчастіше визначаються як кризові, а покоління, що вступають у цих умовах у самостійне життя, як покоління кризи. Щодо останніх радянських студентів, то це покоління, швидше, можна назвати поколінням агонії.¹ Номінуючи студентів, опитаних у 2013 році, як покоління кризи, а тих, кого ми опитували у 1991 році, як покоління агонії, ми виходили з мангеймівської традиції, доповнивши демографічно сенс поняття «покоління» символічним значенням відповідно до змісту того етапу у розвитку країни, який збігся з *формативними роками* (Р. Інгельхарт) кожного з цих поколінь, тобто з найінтенсивнішим періодом його соціалізації.

Отже, **метою** даної лекції є діахронний та синхронний аналіз ментальних характеристик студентства.

Реалізуючи цю мету, почнемо з аналізу того, наскільки змінився настрій, з яким студентська молодь дивиться у своє майбутнє, сприймає його. На наш погляд, емоційне сприйняття життєвих перспектив, як і емоційна сфера в цілому, настільки актуалізована в молодіжному віці, багато в чому визначає світовідчуття молодої людини, її ціннісні преференції, ставлення до життя, людей тощо. Понад те, у сучасному соціологічному дискурсі емоції дедалі частіше розглядаються як цінності. Тим не менш, зазначимо, що ми зовсім не заперечуємо значущість об'єктивних факторів (матеріального становища, культурного капіталу сім'ї, соціально-економічної ситуації в країні, регіоні проживання тощо) у процесах трансформації ціннісної свідомості особистості, її самосприйняття, оцінок оточуючих людей, соціального та психологічного самопочуття, емоційної сфери. Більше того, саме зовнішніми (об'єктивними) факторами можна, зокрема, пояснити зміни, які відбулися за 20 років у сприйнятті студентів свого майбутнього² (див. табл. 1).

Динаміка сприйняття студентською молоддю свого майбутнього (% до опитаних)

Дивляться у майбутнє...	1991 р.	2013 р.
з надією та оптимізмом	34	58
спокійно, але без особливих надій та ілюзій	45	29
з тривогою та невпевненістю	16	10
зі страхом та відчаєм	3	2

¹Ми маємо на увазі агонію радянської влади. Найчастіше період історії СРСР, про який ми говоримо, називають перебудовою. Отже, це покоління може бути названо поколінням перебудови.

²Підкреслимо, однак, що, навіть перебуваючи в тих самих економічних, політичних і т.д. умовах, люди порізно сприймають (зокрема на емоційному рівні) і оцінюють навколишню реальність, що знаходить свій відбиток у тому настроях.

Ситуація абсолютної невизначеності перспектив соціального, політичного та економічного розвитку тоді (на початку 1990-х рр.) ще єдиної країни, що переживає переломний, багато в чому драматичний (якщо не сказати трагічний) момент своєї історії, не могла сприяти оптимістичному сприйняттю молоддю свого майбутнього. Як бачимо, лише третина опитаних у 1991 р. з оптимізмом дивилася у майбутнє. Абсолютна більшість наших респондентів сприймала його без особливих надій та ілюзій, більше того – з тривогою, невпевненістю і навіть зі страхом і відчаєм. Через двадцять років настрої студентства зазнали істотних змін. Як ми вважаємо, значну роль у цьому відіграла та обставина, що, незважаючи на перманентну політичну кризу та стабільно важке економічне становище у пострадянських країнах (принаймні тих чотирьох, де було проведено наше дослідження), невизначеності стало дещо менше. Хоч би що говорили фахівці від політики та економіки, сьогодні ми живемо краще, ніж на початку і тим більше в середині 1990-х років.

Аналіз міжкраїнних відмінностей у настроях пострадянського студентства свідчить про те, що українські студенти менш оптимістично дивляться у майбутнє, ніж їхні колеги в Росії, Білорусії та Вірменії (див. табл. 2). Причиною тому, на наш погляд, є кризовий стан економіки та політики, у тому числі муки вибору вектора розвитку країни (євроінтеграція чи митний союз), від якого багато в чому залежить майбутнє української держави, а отже, благополуччя та впевненість у завтрашньому дні його громадян.

Таблиця 2.

**З яким настроєм дивиться сучасне студентство у своє майбутнє
(% до опитаних)**

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
З надією та оптимізмом	59	61	52	80
Спокійно, але без особливих надій та ілюзій	31	27	29	16
З тривогою та невпевненістю	7	10	14	3
Зі страхом і відчаєм	2	1	4	1

У контексті міжкраїнного порівняння настроїв вузівської молоді дещо «бентежать» дані щодо Вірменії, студентство якої неймовірно оптимістично (80% ! вірменських студентів дивляться на своє майбутнє з надією та оптимізмом). Ми не дуже добре уявляємо собі реальну соціально-політичну та економічну ситуацію у Вірменії, оскільки черпаємо відомості про неї тільки з мас-медіа, у тому числі інтернету, а також із різних порівняльних

(міжкраїнних) досліджень. Тим не менш, ці відомості не дозволяють говорити про те, що економічне становище та політична ситуація у Вірменії набагато кращі, ніж в Україні, Білорусії та Росії. На наш погляд, «зашкалюючий» оптимізм вірменських студентів може мати принаймні два пояснення. Перше і, на наш погляд, найімовірніше – це необдумані, спонтанні відповіді респондентів: спочатку відповіли, а потім подумали. Друге, та пробачать нас вірменські колеги-соціологи, – це «витрати» самого процесу опитування³. Звичайно, можливе ще одне пояснення. Якщо коротко передати зміст відомої притчі, люди плачуть, коли вони мають що відібрати, і сміються, коли вже відібрати нічого.

Повертаючись до вірменських студентів, підкреслимо, що, оцінюючи свої життєві перспективи, вони практично не відчують тривоги, невпевненості і тим більше страху та розпачу (див. табл. 2), чого не можна сказати про російських, білоруських та, особливо, українських студентів. Ці дані приходять у суперечність із відповідями вірменських студентів щодо джерел страху, який вони, мабуть, все ж таки відчують, заглядаючи у своє майбутнє. Крім *загрози здоров'ю та життю близьких* як абсолютного лідера серед джерел страху всіх аналізованих нами груп респондентів, студенти Вірменії насамперед бояться *громадянської війни та самотності*⁴ (на ці джерела страху вказали по 41% опитаних у цій країні), а також *втрати свободи* (38%). І якщо останнє досить складно інтерпретувати, оскільки незрозуміло, яку свободу бояться втратити вірменські студенти (свою особисту свободу чи свободу своєї країни), а страх самотності можна віднести до природних для молодіжного віку почуттів, то загроза громадянської війни як серйозна соціально-політична проблема, безсумнівно, мала б спровокувати далеко не оптимістичні настрої студентства Вірменії.

Щодо студентства інших країн, то після *загрози здоров'ю та життю близьких* почуття страху у нього насамперед викликає *можливість не відбутися, не реалізувати свої здібності, таланти, загроза масових епідемій (СНІДу та ін.)* (особливо у білоруських та українських⁵ студентів), *небезпека втратити свободу* (про це частіше говорять українські студенти⁶) та

³Ми маємо на увазі можливу ситуацію, коли опитуваним пропонують відповідати розумно. Саме з такою ситуацією ми зіткнулися одного разу під час опитування студентів одного з харківських вузів: декан, який увійшов до аудиторії, сказав нашим респондентам саме так: «Відповідайте розумно». Довелося вилучити масив анкет, отриманих у цьому ВНЗ, із загального масиву даних.

⁴У цьому контексті ще раз зазначимо деяку нелогічність у відповідях вірменських студентів на запитання нашої анкети. Характеризуючи своє спілкування, лише 5% їх підкреслили, що, попри широке коло знайомих, почуваються самотніми. В інших країнах таких відповідей було більш ніж удвічі більше (10-12%).

⁵У цьому немає нічого дивного, оскільки Україна, як не прикро це усвідомлювати, протягом багатьох років займала перше місце в Європі за темпами поширення СНІДу.

⁶Спираючись на результати досліджень, проведених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, ми можемо стверджувати, що українські студенти насамперед побоюються, що їхня країна може втратити свободу та незалежність.

можливість опинитися на дні життя, бути бідним, неприкаяним (це одне з найважливіших джерел страху для російських студентів).

Якщо порівняти дані за двома масивами загалом (1991 р. і 2013 р.), необхідно відзначити, з одного боку, зростання значимості для сучасних студентів таких джерел страху, як *загроза здоров'ю та життя близьких і можливість не відбутися, не реалізувати свої здібності, таланти*. Останнє є особливо важливим, оскільки свідчить про зростання значущості в студентському середовищі такої постмодерної цінності, як самореалізація. З іншого боку, решта джерел страху, представлені в інструментарії нашого дослідження, виявилися менш значущими для сьогоденних студентів порівняно з їхніми колегами 20 років тому (див. табл. 3). Це може бути обумовлено як зниженням рівня актуалізації негативних явищ, перерахованих в інструментарії дослідження (що дуже сумнівно), так і менш болючим сприйняттям цих явищ пострадянською молоддю.

Таблиця 3.

**Поколінські відмінності в оцінках студентською молоддю
джерел свого страху
(% до опитаних)**

	1991 р.	2013 р.
Розгул злочинності	35	27
Загроза ядерної війни	33	25
Загроза екологічної катастрофи	48	30
Можливість громадянської війни	32	25
Загроза цінностям культури та цивілізації	25	16
Можливість опинитися на дні життя, бути бідним, неприкаяним	41	37
Загроза масових епідемій (СНІД та ін.)	41	38
Самотність	35	31
Можливість не відбутися, не реалізувати свої здібності, таланти	27	42
Свавілля державних органів	24	24
Небезпека втратити свободу	41	37
Загроза здоров'ю та життю близьких	69	81

Продовжуючи аналіз емоційної сфери внутрішнього світу студентства, подивимося, що може викликати в нього відчуття сорому. І в цьому питанні ми фіксуємо зниження значущості для пострадянського студентства всіх джерел почуття сорому за винятком одного – *марно витраченого та втраченого часу* (див. табл. 4). Останнє, на наш погляд, може свідчити як про

те, що нинішні студенти краще, ніж їхні попередники, розуміють, що безглуздо, соромно витратити свій час, так і про те, що для них безглузде проведення часу характерно значно більшою мірою, ніж поколінню "Батьків". Друге ймовірніше, якщо згадати, скільки часу проводить сучасна молодь біля комп'ютера, у тому числі за комп'ютерними іграми, що мало дають розуму і серцю людини.

Таблиця 4.

**Поколінські відмінності в оцінках студентської молоді
джерел почуття сорому
(% до опитаних)**

Джерела почуття сорому	1991 р.	2013 р.
Бідність своєї сім'ї	13	5
Злидні і убогість життя своїх співгромадян	17	8
Занепад національної культури та освіти	32	27
Невігластво та грубість народу	40	34
Бідний, убогий одяг, який змушені носити	22	8
Власна незручність, невміння поводитися в суспільстві	27	17
Власна фізична недосконалість	16	10
Падіння моралі	25	4
Даремно витрачений і втрачений час	23	31
Власна грубість, нестриманість щодо людей	27	20
Падіння авторитету та престижу своєї країни на міжнародній арені	26	16
Почуття сорому виникає, коли з тих чи інших причин доводиться порушувати закон	17	12

Порівняльний (міжкраїновий) аналіз питання про те, чого соромляться сьогоdnішні студенти, показав, що, насамперед, їм соромно за *невігластво та грубість власного народу* (частіше про це говорять білоруські (36%) та російські (35%) студенти, рідше – вірменські (33%) та українські (31%) респонденти); за *занепад національної культури та освіти* (почуття сорому з цього приводу насамперед відчувають вірменські (35%) та російські (31%) студенти); за *марно витрачений і втрачений час* (на це вказала третина опитаних у всіх країнах); за *падіння вдач* (особливо українським студентам (27%)); за *власну грубість, нестриманість у відносинах з людьми* (насамперед вірменським (28%) та білоруським (25%) студентам). Аналіз представлених вище даних дозволяє дійти висновку у тому, що сучасному студентству далеко ще не байдужі проблеми духовного розвитку своїх країн,

йому боляче і соромно за невігластво свого народу, його хвилює занепад національної культури.

Оцінюючи минуле, сьогодення та майбутнє власної нації, наші респонденти говорять про її *велич і невитрачений потенціал* (найчастіше це підкреслюють російські студенти – понад 57%); про те, що її *велич залишилася в минулому* (так вважають насамперед вірменські студенти); переконані в тому, що *повноцінне життя їхньої нації підірване безвідповідальним керівництвом* (на це вказали 55% студентів, опитаних в Україні, 45% – у Вірменії, близько 40% – у Росії та 30% – у Білорусії); кожен п'ятий серед українських студентів та кожен третій серед студентів Вірменії вважає, що *підступність та егоїзм інших народів привели його націю на край загибелі*; студенти цих же країн підкреслюють, що їхня *нація постійно пригнічується* (відповідно, 24% та 34%); російські (32%) та вірменські (30%) студенти вважають, що *багато народів паразитують за рахунок їхньої нації*. І все ж таки значна частина опитаних студентів впевнена, що її *нації ще має зіграти визначну роль у світовій історії* (більше інших на це сподіваються вірменські студенти – 54%, менше – білоруські (тільки 27%); серед російських студентів так думає кожен другий, серед українців – 42% опитаних).

Як бачимо, пострадянським студентам притаманне почуття гордості за свою націю, вони захоплюються її минулим та вірять у майбутнє. У той же час багато хто з них вбачає причину бід, які обрушилися на їхню націю в теперішньому, у підступах інших народів, які переслідують і пригнічують їхній власний народ.

На тлі безумовної любові до своєї країни, до місця, де вони народилися і живуть, дещо бентежить (хоч і не дивує) сприйняття деякими респондентами такого поняття, як Батьківщина. Так, кожен десятий в Україні та Вірменії вважає, що *це порожнє слово, ще один спосіб обдурити людину* (у Росії так вважають 7%, у Білорусії – 5% опитаних); значна частина студентів (від 39% у Вірменії до 46% у Росії) упевнені, що *Батьківщина там, де добре*.

У той же час, у нас є додаткові підстави говорити про патріотичні настрої сучасних студентів. Визначаючи ситуації, в яких вони б обов'язково застосували зброю, наші респонденти після *загрози власному життю та здоров'ю* називають таку причину, як *захист інтересів свого народу*. При цьому найчастіше на цю причину вказують вірменські студенти (36%). Серед них більше тих, хто хотів би мати вогнепальну зброю – 44% (серед російських студентів таке бажання висловили 32% опитаних, серед білоруських – 29%, серед українських – 31%). Ці дані вкотре змушують

засумніватися у ширості відповідей вірменських студентів у тому, з якими почуттями вони сприймають своє майбутнє.

Водночас відповіді на питання про вогнепальну зброю викликають серйозну тривогу. Якщо до тих, хто висловив категоричне бажання мати таку зброю, додати тих, хто не зміг дати однозначної відповіді на це питання, то вийде майже дві третини опитаних студентів. Можна припустити, що за умови скасування заборони на володіння вогнепальною зброєю її захоче придбати значна частина молоді. До чого це може призвести з огляду на соціальну напруженість на пострадянському просторі уявити нескладно, особливо якщо подивитися, що викликає у наших респондентів почуття протесту. Як виявилось, насамперед, вони не сприймають ситуацію, *коли сильний кривдить слабого та беззахисного* (від 58% опитаних в Україні до 66% - у Білорусії); *коли сторонні втручаються у їхні справи* (від 60% – у Вірменії до 42% – в Україні); коли вони стикаються з *проявами користолюбства* (від 37% опитаних у Росії та Вірменії до 40% – в Україні та 43% – у Білорусії) *націоналізму* (від 33% – у Росії до 17% – в Україні) *хитрощі та брехні* (від 51% - у Білорусії та Вірменії до 45% – в Україні та 42% – у Росії).

Таким чином емоції та почуття пострадянського студентства, які ми розглядаємо як найважливішу складову та одночасно детермінанту його ціннісного світу, мають досить виражені міжкраїнні відмінності, багато в чому зумовлені економічною та політичною ситуацією у країнах-учасницях нашого дослідження, у тому числі й насамперед кризовими явищами практично у всіх сферах життя діяльності російського, українського, білоруського та вірменського товариств.

У контексті аналізу поколінських та міждержавних відмінностей у ціннісних орієнтаціях студентства нашу особливу увагу привернули його уявлення про показники життєвого успіху (див. табл. 5), оскільки ці уявлення, по суті, репрезентують цінності, що відносяться за своєю культурною генетикою та ⁷традиціоналістським^{8 9} цінностям.

⁷До *традиціоналістських* цінностей у рамках наших досліджень були віднесені такі термінальні цінності, як «родина», «здоров'я», «хороші стосунки з оточуючими людьми», «користь, що приноситься суспільству», «особистий спокій, відсутність переживань, неприємностей», «взаєморозуміння з батьками, старшим поколінням» тощо, а також такі інструментальні цінності, як «невибагливість, скромність, помірність у потребах», «доброта, доброзичливість, готовність допомагати людям», «сумлінність, дисциплінованість», «чесність, порядність, принциповість», «відповідальність», «відповідальність пожертвувати своїм благополуччям заради громадянського обов'язку, громадських інтересів», «працьовитість, уміння напружено трудитися».

⁸До *модерністських* цінностей (термінальних) ми віднесли такі, як «цікава творча робота», «матеріальне благополуччя», «високе службове та громадське становище, «побутовий комфорт»; до інструментальних – «рішучість, готовність до ризику, підприємливість», «творчий підхід до справи, здатність впроваджувати щось нестандартне, нове», «висока загальна культура, ерудиція», «освіченість, професіоналізм», «почуття

Таблиця 5.

**Показники життєвого успіху в уявленнях різних поколінь студентства
(% до опитаних)**

	1991 р.	2013 р.
Високе службове становище, кар'єра	51	59
Багатство, фінансовий добробут	64	57
Вдалий шлюб	74	67
Можливість реалізувати свої здібності	78	87
Бути вільним, ні від чого не залежати	76	74
Бути учасником успішного підприємства	50	46
Зробити щасливою кохану людину	84	82
Створити хорошу сім'ю, виростити дітей	83	85
Опанувати досконало обраною справою	78	82

Як бачимо, з погляду сучасних студентів, головним показником життєвого успіху є *реалізація своїх здібностей*. Порівняно з дослідженням 1991 г, кількість студентів, які саме так представляють життєвий успіх, зросла на 9%. Наголосимо, що таке сприйняття життєвого успіху сьогодні домінує у уявленнях студентів про його показники. Окрім названої позиції, лише ще два ідентитети життєвого успіху здобули більш високі оцінки сьогоднішніх студентів: це *володіння досконало обраною справою* та *високе службове становище, кар'єра* (див. табл. 5). Все це ще раз підтверджує нашу гіпотезу про “модернізацію” та “постмодернізацію” ціннісної свідомості пострадянської студентської молоді, яка отримала своє підтвердження у ході всеукраїнських та міжнародних досліджень, проведених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у 2000-2001 рр.¹⁰ (див. про це докладніше: [1; 2; 3, с. 305-337]).

власної гідності», «впевненість у собі», «наполегливість у досягненні мети», «уміння доводити до кінця розпочату справу», «комунікабельність, здатність легко встановлювати контакти з оточуючими людьми».

⁹ Серед постмодерних цінностей ми виділили такі: термінальні – «освіченість, знання», «екологічна безпека», «особиста свобода, незалежність у судженнях та діях», «можливість розвитку, реалізації своїх здібностей, талантів», «економічна незалежність»; інструментальні – «самостійність, незалежність», «здатність бути лідером, вести за собою інших людей», «непримиренність до недоліків у собі та інших», «самодисципліна, самоорганізованість», «терпимість до поглядів та думок інших», «ініціативність», «критичний склад розуму», «прагнення самореалізації», «прагматизм, розважливість».

¹⁰ Ми маємо на увазі такі дослідження, як «Сучасні університети як центри формування інтелектуальної еліти українського суспільства» (2000-2001 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1810 студентів вузів України); «Вища школа як суб'єкт соціокультурної трансформації» (2002-2004 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 1972 студенти ВНЗ України та 981 студент ВНЗ Білорусії); «Вища освіта як фактор соціокультурних змін: порівняльний аналіз посткомуністичних суспільств» (2005-2007 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3057 студентів вузів України, 750 студентів вузів Білорусії та 577 студентів вузів Росії (вибірка по Росії нерепрезентативна громадянської ідентичності молоді: роль освіти як фактора консолідації суспільства» (2009-2011 рр., за репрезентативною вибіркою опитано 3058 студентів вузів України, 628 студентів вузів Росії та 300 студентів вузів Білорусії (вибірка по Росії та Білорусії нерепрезентативна) досліджень професор Сокурянська Л. Г.

Міжкраїнне порівняння свідчить про те, що в усіх республіках, крім Вірменії, зберігається та ж ієрархія уявлень про життєвий успіх, що й за масивом загалом. Щодо вірменських студентів, то для них характерний традиціоналістський дискурс в оцінках життєвого успіху, багато в чому співзвучний із радянськими уявленнями про показники успішності людини.

У цьому контексті цікаво проаналізувати відповіді наших респондентів щодо причин своїх життєвих невдач.

Як свідчать наукові дані, пострадянські студенти насамперед звинувачують у них себе¹¹ (близько 64% загалом за масивом опитаних; при цьому міжкраїнних відмінностей за цією позицією практично немає).

Повертаючись до аналізу уявлень студентства про показники життєвого успіху (див. табл. 5) як репрезентантів його ціннісних орієнтацій, підкреслимо, традиціоналістської незмінно високі позиції такої цінності, як сім'я. За більш ніж сорокарічну історію досліджень студентської молоді, проведених соціологічною лабораторією та кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, сім'я та здоров'я ніколи не опускалися нижче 1-2 місця в ієрархії ціннісних орієнтацій цієї соціальної групи. Порівнюючи ставлення до сім'ї двох поколінь студентства, підкреслимо зростання рівня уявлень про неї як про термінальну цінність (див. табл. 6).

Таблиця 6.

Подання студентства про сім'ю (% до опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Сім'я – джерело побутового комфорту	53	66
Життя в сім'ї - тяжка необхідність, раді б піти, та нікуди	14	7
Свої основні життєві плани пов'язують із створенням власної сім'ї	58	65
Сім'я – це основа суспільного життя	51	72
Сім'я – джерело найсвітліших та найвищих почуттів	60	80
Не мислять свого життя без сім'ї	57	78
Сім'я – це необхідний зв'язок поколінь	64	80

Що ж до інструментального ставлення до сім'ї, то найменше таке ставлення притаманно вірменським студентам (див. табл. 7). Водночас саме у цій групі респондентів життя в сім'ї сприймається як *важка потреба, від якої нікуди не втекти*.

¹¹У цьому можна, зокрема, побачити ознаки індивідуалізації молодіжного свідомості.

Таблиця 7.

Подання пострадянського студентства про сім'ю (% до опитаних)

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
Сім'я – джерело побутового комфорту	67	69	67	45
Життя в сім'ї - тяжка необхідність, раді б піти, та нікуди	7	4	8	12
Свої основні життєві плани пов'язують із створенням власної сім'ї	67	66	62	58
Сім'я – це основа суспільного життя	68	74	73	70
Сім'я – джерело найсвітліших та найвищих почуттів	77	81	80	91
Не мислять свого життя без сім'ї	77	78	79	86
Сім'я – це необхідний зв'язок поколінь	78	80	77	81

У контексті аналізу сім'ї як цінності молодіжної (студентської) свідомості особливу значущість мають відповіді студентів на питання про їх сприйняття батьків та стосунки з ними (див. табл. 8).

Таблиця 8.

Студенти про своїх батьків та стосунки з ними (% до опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Батьки – джерело кишенькових грошей	-	23
Батьки – джерело побутового комфорту	-	50
–джерело кишенькових грошей, побутового комфорту	26	-
Не втручаються у життя одне одного, мирно співіснують	18	15
Відносини досить напружені, батьки весь час лізуть зі своїми настановами та порадами	22	7
Вкрай дратують застарілі погляди та звички батьків	27	11
З великою повагою ставляться до батьків	74	90
З батьками встановилося порозуміння, прислухаються до їхніх порад та вказівок	48	70
Батьки є прикладом	40	66

*У дослідженні 1991 г. респондентам пропонувалися узагальнене формулювання даного варіанта відповіді

Як ми вже писали вище, завдяки даним, отриманим під час досліджень 1991 г. і 2013 г., нам представилася можливість порівняти соціокультурні характеристики двох поколінь студентства («батьків» та «дітей»). Аналізуючи отриману інформацію, ми дійшли висновку, що артикульована у численних наукових, у тому числі соціологічних, публікаціях, у журналістському та соціальному дискурсі початку 90-х років минулого століття теза про «розпад зв'язку часів», що перервалася спадкоємності поколінь мала під собою підстави. Студенти, формативні роки яких припали на часи перебудови, що актуалізували серйозні зміни в радянському суспільстві, у тому числі в його ціннісній системі, що призвели до агонії радянської влади, часто не могли порозумітися зі своїми батьками, незважаючи на повагу до них. Погляди і ціннісні орієнтації мам і пап здавалися багатьом студентам, як і молоді загалом, застарілими, що гальмують її адаптацію до соціокультурних умов, що стрімко змінюються. Роздратування, напруженість у відносинах із батьками відзначало чимало респондентів, опитаних у 1991 році. Що стосується покоління їхніх «дітей», то тут ми спостерігаємо значно більш лояльне, толерантне ставлення до своїх батьків¹², суттєво зрослий рівень поваги до батьків, порозуміння з ними. Не випадково серед людей, які мають найвищий авторитет в очах сучасних студентів, насамперед їхні батьки (насамперед матері). Зауважимо, що якщо 1991 року 38% опитаних говорили про те, що авторитетом для них є батько, то 2013 року це підкреслили 52% респондентів. Відповідно, високий авторитет матері 1991 року визнавали 51% опитаних, 2013 року – 68%. Хоч би як склалися стосунки з батьками, саме на їхню допомогу розраховують молоді люди, опинившись у скрутному становищі (див. табл. 9).

Таблиця 9.

**На чю допомогу розраховують студенти у важких життєвих обставинах
(% до опитаних)**

	1991 р.	2013 р.
Допомога батьків	60	64
Допомога інших родичів	9	9
Допомога товаришів за класом,	6	8

¹²У цьому контексті згадаємо Х. Ортега -і -Гасета , який стверджував, що, якщо попереднє покоління революційне, вкрай нетерпимо до норм і цінностей суспільства і прагне їх змінити, то наступне покоління буде більш консервативним, помірним у своєму ставленні до суспільства, проте повного повернення до старого порядку не може бути ніколи.

навчальною групою		
Підтримка товаришів по двору, вулиці	8	6
Допомога небагатьох близьких друзів	33	38
Допомога вчителів, викладачів	3	3
Церква, Бог	17	20
Держава	3	2
Людське милосердя	11	6
Розраховують лише на себе	70	79

Проте, наголосимо, що сьогодні, як і понад 20 років тому, у вирішенні своїх проблем студентство насамперед розраховує на власні сили. Ці дані, як і матеріали інших досліджень, у тому числі проведених нами, підтверджують тезу У. Бека, З. Баумана та інших відомих соціологів про індивідуалізацію свідомості сучасної людини (насамперед молоді). При цьому індивідуалізацію вони розуміють як актуалізацію суб'єктних характеристик особистості, її розрахунок на власні сили (інтелектуальні, моральні, фізичні тощо) у вирішенні життєвих проблем, що виникають. У всякому разі, на допомогу держави не сподівалися ні студенти початку 1990-х років, ні сьогоднішні вихованці вузів.

У цьому контексті зауважимо, що в оцінках власного покоління сучасні студенти виявилися дещо «щедрішими», ніж «батьки», особливо стосовно таких характеристик своїх однолітків, як інноваційність та суб'єктність (див. табл. 10).

Таблиця 10

Студенти про своє покоління (% до опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Моє покоління – носій нових ідей, починань	56	65
Моє покоління переповнене енергією, здатною підняти суспільство на новий щабель розвитку	49	51
Моє покоління – це покоління зайвих людей	-	9
Мої однолітки – покоління без ідеалів та цілей	22	18
У мого покоління немає сил і бажання щось робити	22	22

У той же час сьогоднішня студентська молодь досить критично ставиться до себе та свого покоління. Так, приблизно кожен п'ятий із опитаних говорить про своїх однолітків як про *покоління без ідеалів і цілей, яке не має сил і бажання щось робити* (див. табл. 10).

Проте таку критичність вони виявляють далеко не завжди. Відповідаючи на запитання про те, чим зазвичай керуються сьогодні люди в

тих чи інших життєвих ситуаціях, опитані нами студенти наголосили, що їхніми власними вчинками перш за все рухають *сумління та розум*. Що ж до їхніх однолітків, то вони, на думку наших респондентів, керуються насамперед *розрахунком та вигодою*. Старше покоління, як вважають студенти, у діях керується як *розумом, і розрахунком і вигодою*.

Що ж особливо цінують у близьких людях, зокрема й насамперед у своїх ровесниках, сучасні студенти? Чого вони не сприймають у них? Яким інструментальним цінностям (якостям особистості) оточуючих людей віддає перевагу студентська молодь сьогодні? Як з'ясувалося, особливо цінними якостями людей наші респонденти вважають *здатність зрозуміти іншого* (82% опитаних), *вихованість, делікатність* (82%), *розум, талант, здібності* (більше 76%). Досить високо цінують такі якості, як *рішучий, сильний характер* (67%) і *вміння влаштуватися у житті* (56%). А от освіченість як особливо цінну якість інших людей назвали лише 42% студентів загалом за масивом опитаних. Аналізуючи оцінки студентів тих чи інших характеристик близького кола свого спілкування, ми звернули увагу на вельми негативне ставлення частини наших респондентів до людей з багатих сімей. Особливо часто таке ставлення висловлювали вірменські та українські студенти (відповідно, 35% та 33%). Серед російських студентів негативізм до багатих людей виявили 27% опитаних, серед білоруських – 23%. Така ситуація, на наш погляд, свідчить про те, що процеси соціально-економічної диференціації та поляризації пострадянських суспільств дедалі виразніше знаходять свій прояв і в студентському середовищі. Демонстративне споживання, навмисне підкреслення своєї матеріальної переваги частиною студентської молоді викликає роздратування, неприйняття її способу життя менш забезпечених студентів. Досі, наскільки нам відомо, це не провокувало серйозного протистояння в студентській спільноті. Проте навряд можна зарікатися від можливих проявів такого протистояння у майбутньому.

У контексті аналізу, ціннісного світу студентів ми звернулися до їхніх відповідей на ще один блок питань нашого інструментарію – до уявлень студентів про життя та його сенс.

Отже, що таке життя з погляду студентів покоління агонії та покоління кризи? Відповідаючи це питання, проаналізуємо дані, представлені у таблиці 11.

Таблиця 11.

Динаміка уявлень студентства про життя (% у опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Це просто боротьба за існування	39	21
Життя – це тяжка праця, біль та страждання	30	18

Життя – це брудна, смердюча яма, сповнена злочинів і ганьби	14	8
Це доля, фатальне зчеплення подій, на які людина не може вплинути	27	13
Життя – це свято, треба взяти від нього все, що можна	56	64
Життя – це сон, я не маю відчуття реальності того, що відбувається навколо	14	10
Життя – це нудьга та туга буденності	15	7
Життя для мене сповнене таємниць та яскравих вражень, викликає у мене почуття пекучого інтересу	64	70
Життя – це дар Божий, і людина відповідальна за своє життя перед Богом	-	55

Як бачимо, негативні конотації сприйняття життя у сучасних студентів виражені значно меншою мірою, ніж у покоління їхніх “батьків”. У той самий час їм характерно більш позитивне сприйняття життя, ставлення до неї як до *свята, повного яскравих вражень*.

Міжкраїнне порівняння свідчить про те, що оптимізм вірменських студентів, про що ми писали вище, проявився також у їхніх уявленнях про життя. Однак при цьому райдужне сприйняття життя студентством Вірменії поєднується з їх великим (порівняно зі студентами інших країн) негативізмом щодо нього (див. табл. 12). Можливо, у цьому виявляються особливості національного менталітету вірменських студентів, у якому сплелися воедино життєлюбність та оптимізм, з одного боку, біль та страждання, з іншого.

Таблиця 12

Життя в уявленнях сучасного студентства (% опитаних)

	Россія	Білорусь	Україна	Вірменія
Це просто боротьба за існування	21	18	23	35
Життя – це тяжка праця, біль та страждання	17	17	21	20
Життя – це брудна, смердюча яма, сповнена злочинів і ганьби	8	5	8	12
Це доля, фатальне зчеплення подій, на які людина не може вплинути	12	11	15	18
Життя – це свято, треба взяти від нього все, що можна	60	67	66	85
Життя – це сон, я не маю відчуття	9	7	11	19

реальності того, що відбувається навколо				
Життя – це нудьга та туга буденності	7	5	8	15
Життя для мене сповнене таємниць та яскравих вражень, викликає у мене почуття пекучого інтересу	72	73	63	76
Життя – це дар Божий, і людина відповідальна за своє життя перед Богом	49	54	58	82

Сприймаючи життя як свято, вірменські студенти водночас ставляться до нього як до *Божого дару* (82%) і вважають, що *людина відповідальна за своє життя передусім перед Богом* (для порівняння: в Україні так ставляться до життя 58% опитаних, Білорусії – 54%, у Росії – 49%).

У зв'язку з цим цікаво проаналізувати ставлення студентської молоді до релігії. Поколінський аналіз свідчить про те, що ставлення студентської молоді до релігії як до цінності зазнає змін, зокрема знижується рівень позитивних характеристик в оцінках релігії сучасними студентами за одночасного підвищення негативного ставлення до неї, сприйняття *релігії як шкідливого забобону* (див. табл. 13).

Таблиця 13

Ставлення студентської молоді до релігії (% до опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Релігія – це мій спосіб життя	12	13
З повагою ставляться до почуттів віруючих, але до самої релігії байдужі	46	36
Це найважливіша складова культури народу	61	49
Релігія – це об'єднувальна та інтегруюча сила	40	41
Релігія – це шкідливий забобон	8	12
Релігія – це найважливіша опора моральності та моралі у суспільстві	50	47
Достойне життя людини можливе лише з вірою в Бога	39	36

На тлі релігійного ренесансу, характерного для всього пострадянського простору, зокрема для молоді пострадянських країн, таке ставлення до релігії могло б здивувати. Проте результати наших попередніх досліджень життєдіяльності студентства та безпосереднє (практично включене) спостереження за цією групою молоді свідчать про те, що її релігійність – це скоріше данина своєрідної моди на участь у релігійних обрядах (особливо у

дні великих церковних свят). Дійсно воцерковлених¹³ студентів серед наших респондентів виявилось не так вже й багато (див. про це докладніше: [4]).

Порівняльний аналіз ставлення до релігії студентів чотирьох пострадянських країн показав, що і в цьому питанні вірменські студенти відрізняються від студентів решти всіх країн, що, можливо, свідчить про більш високий рівень їхньої воцерковленості. Оцінки релігії російських, білоруських та українських студентів практично не відрізняються (див. табл. 14). Винятком є лише відношення українських студентів до релігії як об'єднуючої, інтегруючої сили. Лише чверть опитаних студентів-українців висловили таке ставлення до релігії, що особливо контрастує із відповідною оцінкою вірменських студентів (70%). У зв'язку з цим підкреслимо, що в умовах конфесійного протистояння, характерного для України, важко було б очікувати на іншу оцінку студентів об'єднуючої ролі релігії.

Таблиця 14

Міжкраїнні відмінності щодо студентів до релігії (% до опитаних)

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
Релігія – це мій спосіб життя	10	11	17	25
З повагою ставляться до почуттів віруючих, але до самої релігії байдужі	40	37	28	34
Це найважливіша складова культури народу	53	48	42	77
Релігія – це об'єднувальна та інтегруюча сила	46	43	25	70
Релігія – це шкідливий забобон	14	9	11	14
Релігія – це найважливіша опора моральності та моралі у суспільстві	46	46	47	52
Достойне життя людини можливе лише з вірою в Бога	31	34	42	75

Повертаючись до аналізу студентських поглядів на життя як цінності, подивимося, у чому бачать студенти сенс життя. Порівнюючи уявлення про це студентів зразка 1991 та 2013 років, ми насамперед звернули увагу на зниження (причому досить значущу) кількості тих, хто бачить сенс життя у *побутовій влаштованості, комфорті* (з 60% – 1991 гдо 49% – у 2013 г.), у *фінансовій незалежності, багатстві* (відповідно, з 59% до 46%). Одночасно

¹³ Воцерковленими називають віруючих, хрещених у церкві, які пройшли катехизацію та беруть участь у житті пристойно громади, які дотримуються релігійних обрядів [4, с. 225-246].

збільшилася кількість тих, хто бачить сенс життя в тому, щоб отримати від нього якнайбільше задоволень (з 58% до 70%) (див. табл. 15).

Таблиця 15

**Сенс життя в уявленнях різних поколінь студентської молоді
(% до опитаних)**

	1991 р.	2013 г.
У тому, щоб сумлінно виконувати свої навчальні, професійні, службові обов'язки	32	34
У пошуку істини	42	37
У служінні ідеалам добра та краси	51	35
У боротьбі за справедливість, рівність людей	45	43
У побутовій влаштованості, комфорті	60	49
У фінансовій незалежності, багатстві	59	46
Сенс життя – влада, сила	29	22
Сенс життя - творчість, створення нового	62	61
Сенс життя в тому, щоб прожити якнайповніше сьогоднішній день і не думати про те, що буде завтра	37	40
Сенс життя – створити хорошу сім'ю, виростити дітей	74	79
Сенс життя в тому, щоб отримувати від нього якнайбільше задоволень	58	70
Сенс життя у коханні	-	75
Сенс життя в безкорисливому служінні людям	-	26
Сенс життя в любові, безкорисливому служінні людям *	61	-

*У дослідженні 1991 г. респондентам пропонувався узагальнений варіант відповіді це питання, в 2013 г. цей варіант відповіді було розбито на два.

І якщо останнє (збільшення числа гедоністично налаштованих молодих людей) можна пояснити особливостями ціннісної свідомості сучасної молоді, над якою не тяжіють радянські ідеологічні догмати, то перше, ймовірно, можна трактувати у світлі гіпотези Р. Інглехарта про ціннісну значущість недостатнього: сьогоднішні студенти меншою мірою відчувають фінансові проблеми та побутову невлаштованість, ніж покоління їхніх «батьків».

Міжкраїнне порівняння уявлень студентства про сенс життя знову демонструє деяку парадоксальність свідомості вірменських студентів (див. табл. 16). З одного боку, їх уявлення про сенс життя виглядають якимось рецидивом комуністичної ідеології, з іншого – свідчать про все більш глибоке проникнення у свідомість студентства нових (назвемо їх ринковими) цінностей.

**Сенс життя в уявленнях пострадянського студентства
(% до опитаних)**

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
У тому, щоб сумлінно виконувати свої навчальні, професійні, службові обов'язки	35	34	30	50
У пошуку істини	37	35	36	43
У служінні ідеалам добра та краси	35	34	33	53
У боротьбі за справедливість, рівність людей	41	44	46	54
У побутовій влаштованості, комфорті	51	51	44	48
У фінансовій незалежності, багатстві	50	48	42	42
Сенс життя – влада, сила	23	17	20	30
Сенс життя - творчість, створення нового	63	60	55	74
Сенс життя в тому, щоб прожити якнайповніше сьогоднішній день і не думати про те, що буде завтра	39	43	39	49
Сенс життя – створити хорошу сім'ю, виростити дітей	79	82	76	81
Сенс життя у коханні	72	77	75	84
Сенс життя в тому, щоб отримувати від нього якнайбільше задоволень	66	70	73	80
Сенс життя в безкорисливому служінні людям	25	24	28	36

І все ж таки головне, заради чого варто жити як з погляду сучасних студентів, так і на думку їхніх «батьків», звичайно, любов. Було б дивно, якби молодь не говорила про кохання, не цінувала її так високо, не ставилася до неї як до сенсу життя. При цьому особливе значення любові в житті людини підкреслюють насамперед сучасні студенти, бачачи в ній *основу людської єдності* (див. табл. 17).

Таблиця 17

Любов у поданні різних поколінь студентської молоді (% до опитаних)

	1991 г.	2013 г.
Порожнє слово, вигадане романтиками	10	10
Це просто відношення між статями, секс	22	17
Це велика сила, що править світом	57	54
Найважливіша основа людської єдності	65	72
Любов визначає сутність людини	69	67

Ось що думає про кохання сучасне російське, білоруське, українське та вірменське студентство (див. табл. 18).

Таблиця 18

Кохання в уявленні сучасного студентства (% до опитаних)

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
Порожнє слово, вигадане романтиками	10	9	9	14
Це просто стосунки між статями, секс	20	16	17	14
Це велика сила, що править світом	52	51	57	71
Найважливіша основа людської єдності	71	72	71	73
Кохання визначає сутність людини	66	70	67	67

Як бачимо, ставлення до кохання у всіх груп наших респондентів найвище, при цьому міжкраїнні відмінності виявляються дуже незначними. Любов у всі часи була і, сміємося сподіватися, буде головною людських, у тому числі й насамперед молодіжних, цінностей.

На тлі ставлення студентської молоді до любові, зокрема її сприйняття як людської сутності, певним дисонансом виглядають уявлення студентів про людей як про головну цінність і водночас антицінність світобудови. Поколінський аналіз цих уявлень свідчить про те, що студенти *покоління кризи* менш претензійні у своїх оцінках людини, більш критичні по відношенню до нього (див. табл. 19). Так, серед сучасних студентів менше тих, хто читає людину *владикою світу, змістом та суттю світобудови* (18% проти 28% у 1991 р.), хто вважає, що *з людиною у світ прийшла доброта* (26% проти 35% у 1991 р.). У той же час сьогоденні студенти рідше, ніж їхні «батьки», сприймають *людину як безпорадну істоту*, від якої мало що залежить у цьому світі (28% проти 38% 1991 р.).

Таблиця 19

Динаміка уявлень студентства про людину (% до опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Людина – пан і господар Всесвіту, владика світу	28	18
Людина – маленька, безпорадна істота, загублена у безкрайніх просторах Всесвіту	38	28
Людина - сенс і суть світобудови, хранитель її краси та таємниці	51	39
Люди – тупі, ліниві істоти, розуміють лише мову сили та примусу	19	16
Людина – жорстоке та хитре створення, здатне на будь-яку підлість	34	32
Людина – джерело перетворюючої та облагороджуючої світ енергії	42	42
З людиною у світ прийшла доброта	35	26

Що стосується міжкраїнних відмінностей у уявленнях студентів про людину, то отримані дані свідчать про однотайність студентської молоді Росії, України та Білорусії в її оцінках людини та її призначення у світі. Думка вірменських студентів про людей суттєво відрізняється від думки їхніх колег зі слов'янських країн (див. табл. 20).

Таблиця 20

**Уявлення пострадянського студентства про людину
(%* до опитаних)**

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
Людина – пан і господар Всесвіту, владика світу	18	14	19	31
Людина – маленька, безпорадна істота, загублена у безкрайніх просторах Всесвіту	27	28	27	33
Людина - сенс і суть світобудови, хранитель її краси та таємниці	38	39	41	57
Люди – тупі, ліниві істоти, розуміють лише мову сили та примусу	18	16	15	21
Людина – жорстоке та хитре створення, здатне на будь-яку підлість	33	34	30	45
Людина – джерело перетворюючої та облагороджуючої світ енергії	41	39	46	58
З людиною у світ прийшла доброта	26	24	28	32

* У таблиці представлений кумулятивний відсоток *абсолютно згодних і переважно згодних* із запропонованими судженнями.

Як бачимо студентам Вірменії притаманний як більш високий рівень амбітних уявлень про людину як про вінець творіння і благодійника природи, так і більш категоричну думку про людей як про жорстокі, підлі, тупі та ліниві істоти.

Мабуть, найголовніша людська якість (його лінки) насамперед визначає ставлення студентської молоді до праці. Відповідаючи на запитання про те, яку роботу вони хотіли б мати, студенти обох поколінь віддали перевагу роботі, яка не потребує особливої напруги сил (див. табл. 21).

Таблиця 21

«Хороша робота» у виставі студентів різних поколінь (% до опитаних)

	1991 р.	2013 р.
Дає можливість хороших заробітків без особливої напруги	64	62
Будь-яка робота, що приносить великі заробітки	36	38
Тільки чиста, інтелігентна робота	40	43
Творча робота	50	51
Керівна робота	35	64
Бажають працювати руками	22	19
Хотіли б успадкувати професію своїх батьків	13	13

Робота – одне з найважливіших людських цінностей. Час змінює ставлення до неї. Проте, як бачимо, більш як два десятиліття пострадянської історії не внесли серйозних корективів у уявлення студентів про хорошу (бажану) роботу. Тільки *керівна робота* істотно підвищила свій рейтинг в очах сучасних студентів, що свідчить про «модернізацію» їхньої ціннісної свідомості, яка в даному випадку виявляється в актуалізації такої цінності, як службова кар'єра. Зауважимо, що біліше за інших до неї прагнуть вірменські та російські студенти (див. табл. 22). При цьому студентів Вірменії менше, ніж Студенов інших країн, приваблює творча робота. У той же час, вірменські студенти частіше говорять про те, що хотіли б займатися *інтелігентною роботою*. Правда, не зрозуміло, що вони мають на увазі під інтелігентною роботою, якщо творча праця їх не дуже приваблює. Порівняно зі студентами інших країн, вірменська вузівська молодь дещо частіше зізнається, що хотіла б мати *будь-яку роботу, аби за неї добре платили*, у тому числі фізичну.

**«Гарна робота» у виставах пострадянського студентства
(%* до опитаних)**

	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
Дає можливість хороших заробітків без особливої напруги	65	64	55	62
Будь-яка робота, що приносить великі заробітки	39	38	34	43
Тільки чиста, інтелігентна робота	40	43	44	56
Творча робота	55	49	50	46
Керівна робота	66	62	60	75
Бажають працювати руками	20	14	21	22
Хотіли б успадкувати професію своїх батьків	12	13	15	28

*У таблиці представлений кумулятивний відсоток *абсолютно приголосних* і *переважно згодних* із запропонованими судженнями.

Розкриваючи свої соціально – професійні плани, у тому числі відповідаючи на питання про те, який вид діяльності вони збираються присвятити себе після закінчення навчання у вузі, студенти всіх країн, що брали участь у дослідженні, насамперед називають практичну *роботу за спеціальністю* та *створення власного бізнесу*. При цьому у російських та білоруських студентів на першому місці робота з здобутої професії, у вірменських та українських студентів – бізнес-діяльність. Можна припустити, що, незважаючи на серйозні проблеми з працевлаштуванням випускників вузів у всіх пострадянських країнах, ці проблеми менш гостро стоять (або, можливо, менш гостро сприймаються) у Росії та Білорусії. Щодо підприємницьких планів українських та вірменських студентів, то їх можна розглядати як спробу мінімізувати ризики працевлаштування, виробити стратегії їхньої мінімізації (див. [5; 6]).

Важливо підкреслити (особливо у світлі прагнення сучасних студентів до *керівної роботи*), що третє місце у рейтингу кращих видів діяльності після закінчення вузу у російських та білоруських студентів займає *адміністративно-управлінська робота*, що тісно корелює з їх бажанням керувати. Для вірменських студентів такий вид діяльності (адміністративно-управлінський) виявився лише на шостому місці, що в черговий раз демонструє суперечливість їхніх відповідей на питання нашої анкети згадали, що 75% опитаних студентів хотіли б мати *керівну роботу*. Третє місце серед видів діяльності у вірменських студентів займає *викладацька робота в*

технікумі, коледжі (бажання там працювати висловили більш ніж кожен десятий студент, опитаний у Вірменії; у Росії жоден студент не висловив таке бажання; у Білорусії – лише 1% опитаних).

У цьому контексті важливо наголосити, що аналіз соціально-професійних планів пострадянських студентів показав низький рівень їхньої орієнтації на викладацьку діяльність не лише у школі (професія шкільного вчителя вже давно стала не престижною та непопулярною серед молоді), а й у технікумі, коледжі та навіть у ВНЗ (за радянських часів останнє було жаданою мрією багатьох випускників вищої школи; сьогодні на викладацьку роботу у ВНЗ орієнтується лише трохи більше 2% опитаних нами студентів). Щоправда, це не має відношення до вірменських студентів, для яких викладацька діяльність залишається досить привабливою (особливо, як уже наголошувалося, у технікумах, коледжах, але також у вузі та школі). Мабуть, це зумовлено станом вірменського ринку праці, що надає дещо ширші можливості для працевлаштування у сфері освіти.

Щодо науково-дослідної діяльності, то вона стала більш привабливою (4-0 рангове місце) для сьогоднішніх випускників вузів (про це свідчать не лише дані дослідження, що перебувають у центрі уваги справжньої публікації, проведених кафедрою соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна в Україні, Росії та Білорусії протягом 2002-2011 рр.

І знову ж таки вірменські студенти не перебувають у мейнстрімі професійних орієнтацій пострадянського студентства: лише 1% із них хотів би займатися науково-дослідною діяльністю після закінчення навчання у ВНЗ.

У переліку цінностей, що зазвичай фігурують у Європейських дослідженнях аксіофеноменів поряд із сім'єю, роботою, релігією тощо. називають політику.

Звернувшись до аналізу сприйняття політики студентською молоддю, ми дійшли висновку. Що сучасні студенти менш політизовані, ніж їхні батьки (див. табл. 23)

Таблиця 23

**Сприйняття політики різними поколіннями студентської молоді
(% до опитаних)**

	1991 р.	2013 р.
Будь-яка політика – це просто жорстока, безпринципна боротьба за владу	47	46
Політика-концентрований вираз економіки	43	28
Політика вершина долі світу	59	37

Політика – лише умова розвитку економіки та культури	30	25
Грамотний та продуманий політичний курс – найважливіша умова процвітання та благополуччя кожного	69	65
Ніяка політика не може зняти з людини її особисту відповідальність за її долю та долю країни	73	62

Незважаючи на досить поширену думку (як правило, що не ґрунтується на результатах наукових, у тому числі соціологічних досліджень) про високий рівень політизації пострадянського суспільства і насамперед їх молодіжних когорт, політична участь студентської молоді, як і інших молодіжних груп, не стала масовим явищем*¹⁴. Такий феномен, як участь молоді у передвиборчих кампаніях різних політичних сил, ми називаємо активністю на продажі; бо участь у цих кампаніях ґрунтується не на політико-ідеологічних позиціях молоді, а на її прагненні заробити. У розпал виборчих кампаній, які для України стали перманентним явищем, ми звертали увагу на те, що ті самі студенти сьогодні агітували за одну політичну силу, завтра – за іншою, післязавтра – за третю. На наше запитання, чому так, відповідь завжди була такою – це «це хороша можливість підробити».

Можливо, саме цим можна пояснити зміни у сприйнятті політики студентством, які сталися протягом останніх 20 років (див. табл.24).

Безсумнівно, 20 років посткомуністичної історії внесли корективи у політичний дискурс, суттєво змінили політичну ситуацію у різних пострадянських країнах, що позначилося на сприйнятті політики студентством цих країн (див. табл. 24).

Таблиця 24

Сприйняття політики пострадянським студентством (% * до опитаних)

Тези	Росія	Білорусь	Україна	Вірменія
Будь-яка політика – це просто жорстока, безпринципна боротьба за владу	45	37	51	56
Політика – концентрований вираз економіки	29	27	28	46
Політика вершить долі світу	35	40	36	50
Політика – лише умова розвитку економіки та культури	25	24	27	32
Грамотний та продуманий політичний курс – найважливіша умова процвітання та	63	70	66	55

¹⁴За даними досліджень, проведених українськими соціологами, у тому числі співробітниками кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, від 3 до 5% молодих українців є членами тих чи інших громадських та політичних організацій.

* див. попередні таблиці

благополуччя кожного				
Ніяка політика не може зняти з людини її особисту відповідальність за її долю та долю країни	66	64	59	54

Аналіз даних, представлених у табл. 24, дозволяє дійти висновку, що українські та вірменські студенти більшою мірою, ніж їхні колеги з Росії та Білорусії, включені до понять тієї політичної боротьби, яка відрізняє їхні країни, а політичний клімат в Україні та Білорусії (у багатьох своїх проявах далеко не тотожний змусять студентів цих країн замислитися над тим, що найважливішою умовою добробуту кожної людини є *грамотний, продуманий* політичний курс).

Таким чином, ретроспективний та актуальний аналіз ціннісного світу, студентської молоді вкотре довів консервативність аксіологічної системи особистості. Зафіксовані нами зміни у ціннісній свідомості, з одного боку, студентів різних ідеологій, з іншого боку – різних пострадянських країн не є кардинальними. Як для студентів, яких ми віднесли до «покоління агонії», так і для «покоління кризи» характерні високий рівень орієнтації на наші вічні цінності, як сім'я, життя, робота та ін.

Тим не менш, можна говорити про ціннісні диференціації пострадянського студентства, про досить яскраво виражену тенденцію «модернізації» та «постмодернізації» ціннісних преференцій вузівської молоді, про що, зокрема, свідчить кластерний аналіз, проведений нами за результатами міжнародних досліджень кафедри соціології ХНУ імені В.Н. Каразіна, проведених в Україні, Росії та Білорусії. Ціннісні преференції сучасних студентів здебільшого пов'язані з модерністським (досягнення життєвого успіху, службова та професійна кар'єра та ін.) та постмодерністським (орієнтації на самореалізацію та якість життя) ціннісним дискурсом, що відповідає змісту ціннісного зсуву у глобальній перспективі (див. дослідження Р. Інглехарта). Сміємо сподіватися, що розвиток цієї тенденції сприятиме просуванню пострадянських країн на шляху до цивілізованого суспільства, якому реалізація цінностей, інтересів та потреб особистості не менш значуща, ніж реалізація інтересів держави.